

Liudmyla Hutsalo¹<https://orcid.org/0000-0002-2627-3520>¹Ivan Franko Zhytomyr State University**FORMATION OF CRITICAL THINKING IN THE PROCESS OF
PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE HISTORY TEACHERS****ФОРМУВАННЯ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ У ПРОЦЕСІ
ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ІСТОРІЇ****Summary**

The article deals with the importance of forming critical thinking as a component of the professional competence of future history teachers in the process of their education in a higher education institution, which is one of the directions of modernization of the system of higher pedagogical education in Ukraine. The normative support for the development of critical thinking is determined. It is proved that the abilities and skills to effectively approach complex situations of choice, which is ensured by a high level of critical thinking, are actively formed during the study of historical disciplines, which have a high potential for the development of most components of critical thinking due to the polyvariation of historical knowledge, the combination of specific factual material and the possibilities of its creative interpretation. The expediency of choosing research and project-based learning for the effective development of critical thinking of students is substantiated. It is determined that research training, in addition to realizing the task of developing students' critical thinking, performs the function of preparing them for future research and scientific activities. On the example of projects in the discipline "Modern History of Europe and America" the possibilities of developing critical thinking of future history teachers are demonstrated.

Keywords: critical thinking, professional training, future history teachers, higher education institution, professional competence, research method of teaching, project method

Резюме (анотація)

У статті розглянуто питання важливості формування критичного мислення як складового компонента професійної компетентності майбутніх вчителів історії у процесі їх навчання у вищому навчальному закладі, що є одним із напрямів модернізації системи вищої педагогічної освіти в Україні. Визначено нормативне забезпечення розвитку критичного мислення. Доведено, що вміння та навички дієво підходити до вирішення складних ситуацій вибору, яке забезпечується високим рівнем критичності мислення, активно формуються під час вивчення історичних дисциплін, які володіють високим потенціалом для розвитку більшості компонентів критичного мислення через поліваріативність історичного знання, поєднання конкретного фактографічного матеріалу та можливостей його креативної інтерпретації. Обґрунтовано доцільність вибору для ефективного розвитку критичного мислення здобувачів освіти дослідницького та проектного навчання. Визначено, що дослідницьке навчання, крім реалізації завдання розвитку критичного мислення студентів, виконує функцію їх підготовки до майбутньої дослідницької та наукової діяльності. На прикладі проектів з навчальної дисципліни «Новітня історія країн Європи та Америки» продемонстровано можливості розвитку критичного мислення майбутніх вчителів історії.

Ключові слова: критичне мислення, професійна підготовка, майбутні вчителі історії, вищий навчальний заклад, професійна компетентність, дослідницький метод навчання, метод проектів

Вступ

У сучасному світі, де щодня кожна людина стикається з безліччю потоків інформації, не завжди правдивої і перевіреної, а іноді спеціально викривленої та маніпулятивної, компетенція критичного мислення набула вкрай важливого значення. Для України в умовах дискурсу інформаційної війни, що вже не одне десятиліття активно ведеться російською пропагандою і об'єктом впливу в якій виступають мешканці нашої країни, вміння критично мислити, аналізувати отриману інформацію можна віднести до життєвонеобхідних.

В інформаційну еру вміння критично мислити є запорукою демократичного розвитку держави, конкурентоспроможності її економіки в глобалізованому світі, в забезпеченні науково-технічного й суспільного прогресу. Вміння критично мислити сприймається як важливий елемент успіху в житті і розглядається як одне з умінь, серцевинних для праці у різних секторах індустрії (core work-related skills). Тому освітні реформи останнього десятиріччя в країнах Європи зосереджені довкола побудови освітнього процесу на основі розвитку критичного мислення особистості. Схожі тенденції спостерігаються й в українській освітній системі.

Сьогодні обов'язковим компонентом професійної компетентності фахівців майже всіх галузей визначене критичне мислення. Особливо важливою ця складова є у професійній компетентності майбутніх педагогів, зокрема вчителів історії, адже вони повинні не лише самі оволодіти навичками критичного мислення, необхідними для особистісного становлення, професійної діяльності та соціальної взаємодії, але й опанувати методики та прийоми його розвитку у своїх учнів, які в майбутньому стануть свідомими та відповідальними громадянами України. Навчання критичного мислення – це динамічний, творчий процес. Високий рівень критичності мислення і вміння формувати критичне мислення в учнів є показниками рівня професійної компетентності вчителя історії.

Мета, предмет і методи дослідження

Метою дослідження є аналіз специфіки формування критичного мислення у процесі професійної підготовки здобувачів освіти спеціальності Середня освіта (Історія) у вищому навчальному закладі. Предметом дослідження було обрано критичне мислення як важливий структурний компонент професійної компетентності майбутніх вчителів історії. Методологічною основою дослідження стало комплексне поєднання системного й аналітичного підходів; було використано загальнонаукові методи дослідження: порівняння, узагальнення, теоретичного аналізу і синтезу для виявлення сутності критичного мислення як психолого-педагогічної категорії, обґрунтування вибору найдієвіших методів розвитку критичного мислення студентів-істориків.

Результати досліджень

Проблема розвитку критичного мислення в українській науково-методичній літературі активно розробляється з початку ХХІ ст., коли з'явився інтерес до технології

критичного мислення як освітньої інновації. Сьогодні можна узагальнити, що дослідниками робиться акцент на важливості розвитку даної характеристики мислення на протязі усього інтелектуального становлення людини – від закладів дошкільної освіти до вищих навчальних закладів, а також у процесі самоосвіти та саморозвитку. Фахівець з критичного мислення в українській вищій школі О. Тягло зазначає, що в Україні сьогодні «Критичне мислення» – розкручений бренд [12, с. 240].

Законом України «Про освіту» від 5 вересня 2017 р. критичне та системне мислення визначено як уміння, що є спільним для всіх ключових компетентностей, необхідних кожній сучасній людині для успішної життєдіяльності [9].

Розвиток критичного мислення здобувачів освіти гармонізує потреби сучасної людини та інтереси суспільства й світу в цілому [5, с. 39]. Швидка зміна суспільно-економічних та соціально-політичних умов вимагає від сучасної людини вміння пристосовуватися, адаптовуватися в мінливій дійсності, уміння знаходити шляхи розв'язання проблем, що виникають в практичній, пізнавальній, комунікативній та інших видах діяльності. Прогресивний розвиток суспільства, у свою чергу, можливий за умови, коли діяльність людини має усвідомлюваний характер і спрямована на досягнення поставленої мети, яка визначається усвідомленою потребою.

Згідно Концепції розвитку громадянської освіти в Україні завданнями громадянської освіти є формування і розвиток критичного мислення, а здатність критично аналізувати інформацію, розглядати питання з різних позицій, приймати обґрунтовані рішення входить до переліку основних громадянських компетенцій [4].

Освітньо-професійною програмою «Середня освіта (Історія)» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти Житомирського державного університету імені Івана Франка серед програмних результатів навчання передбачено низку компонентів, які складають критичне мислення, зокрема: уміти характеризувати неупереджено та об'єктивно історичні події, особистості; уміти пояснювати та проводити аналіз суспільних явищ, процесів, тенденцій; вміти працювати з різноманітними джерелами інформації; здатність оцінювати основні тенденції та особливості історичного розвитку людства в певні історичні періоди; аналізувати соціально значущі та світоглядні проблеми, приймати рішення на основі сформованих цінностей та моральних орієнтирів, а також вміти формувати критичне мислення в учнів [7].

Існує велика кількість дефініцій поняття «критичне мислення». Наприклад, під критичним мисленням розуміють здатність людини чітко виділити проблему, яку необхідно розв'язати, самостійно знайти, обробити і проаналізувати інформацію,

логічно побудувати свої думки, навести переконливу аргументацію, здатність мислити мобільно, обирати єдино вірне розв'язання проблем, бути відкритим для сприйняття думок інших, і одночасно принциповим у відстоюванні своєї позиції [6, с. 464].

Критичне мислення є складним утворенням, компонентами якого виступають інтелектуальні вміння, практичні навички, знання, психологічні характеристики тощо. Визначити, яка з цих складових є вирішальною в здатності особистості критично мислити, неможливо, бо сукупність та ієрархія компонентів, які становлять основу для реалізації цієї здатності, глибоко індивідуальна.

Критичне мислення є «рефлексивним» мисленням, яке уможливорює об'єктивне розмірковування, логічне мислення, оцінювання різних поглядів та явищ, абстрагування від власних упереджень, пропонуючи нові шляхи розв'язання проблем.

«Основоположниками» розробки методики формування критичного мислення при вивченні історії вважаються О. Пометун та С. Терно. Докторка педагогічних наук О. Пометун сформулювала визначення критичного мислення як окремого типу мислення, який характеризується активністю, цілеспрямованістю, самостійністю, дисциплінованістю та рефлексивністю та передбачає розвиток у процесі навчання здатності людини: визначати проблеми, аналізувати, синтезувати, оцінювати інформацію з будь-яких джерел, висувати альтернативи й оцінювати їх, обирати спосіб розв'язання проблеми чи власну позицію щодо неї й обґрунтовувати свої погляди, робити свідомий вибір і діяти [8, с. 94]. Головна його ознака – здатність «думати про своє мислення», рефлексувати та свідомо покращувати його [8, с. 92]. При цьому авторка зауважує, що найкращим способом формування компонентів критичного мислення є його використання у зв'язку з конкретною сферою знань, для прикладу, математикою або історією. Цей процес має бути постійним, а не фрагментарним, оскільки невикористання на практиці цих умінь/навичок призводить до їх атрофії та зникнення.

Доктор педагогічних наук С. Терно зауважує, що критичне мислення використовується для вирішення складних ситуацій вибору, для розв'язання нетривіальних практичних проблем, тому воно є усвідомленим, самостійним, рефлексивним, цілеспрямованим, обґрунтованим, контрольованим та самоорганізованим. Відповідно до його концепції основними складовими критичного мислення виступають:

- 1) загальнометодологічні принципи: самокорекція методу дослідження, відстеження процедури дослідження; врахування інших думок; критичність та самокритичність);

2) загальні стратегії розділення проблеми на складники; поступове розв'язання простих проблем; використання графічних організаторів інформації; вивчення окремих аспектів проблеми; аналіз засобів та цілей;

3) процедури: усвідомлення проблеми; встановлення контраргументів; врахування суперечливих фактів; обґрунтування; оцінювання; спростування; узагальнення; побудова гіпотез; формулювання висновків [11, с. 15].

У критичному мисленні як системі компетенцій виокремлюються наступні компоненти:

- здатність виявляти в конкретній ситуації дослідницьку проблему, вловлювати її суть, усвідомлювати, у якій науковій площині лежить комплекс питань, що їх необхідно вирішити;

- навички пошуку інформації для вирішення проблеми, що передує її аналізу, синтезу та перевірки;

- навичка до наукового прогнозування та здатність до креативного мислення;

- уміння формулювати гіпотези та оцінювати альтернативи вирішення проблеми або здатність проаналізувати інформаційний потенціал різних варіантів відповіді на запитання;

- здатність приймати самостійні рішення та обґрунтовувати власний вибір.

Остання компетентність включає в себе розуміння причинно-наслідкового зв'язку між подіями, фактами, умовиводами, здатності чітко й послідовно сформулювати власну думку, володіння основами логічного мислення тощо. Здатність приймати самостійні рішення та робити свідомий вибір вимагає розвинутої саморефлексії, відповідальності як риси особистості, цілісності індивідуальності [13].

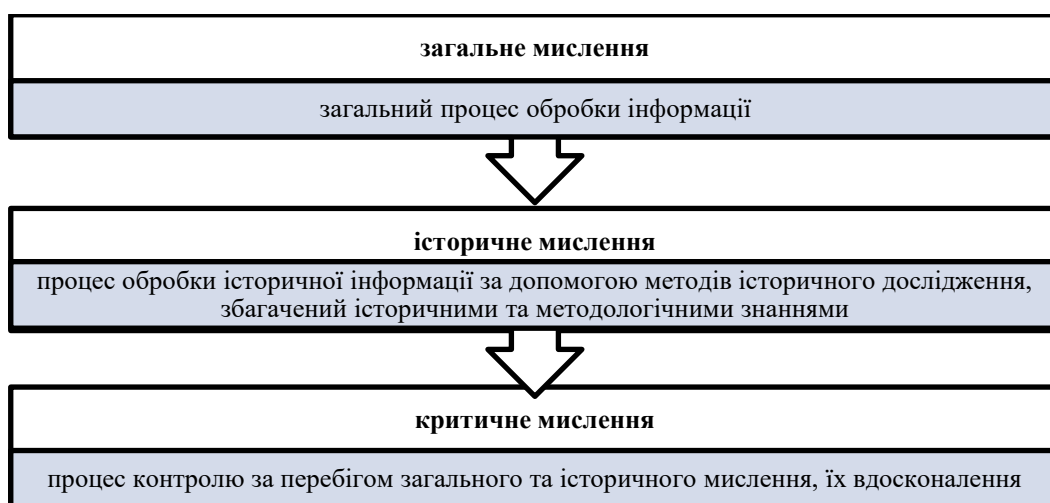
Під формуванням (розвитком) критичного мислення майбутніх вчителів історії розуміється індивідуальна реакція суб'єктів учіння на цілеспрямований процес освітнього впливу, який має на меті удосконалення навичок мислення високого рівня, базується на рефлексії освітньої діяльності та в умовах професійної підготовки вчителів історії, реалізується шляхом засвоєння загальних та професійних знань, формування умінь розв'язувати за невизначених умов професійно-орієнтовані завдання, розвитку комунікаційних умінь та ціннісних орієнтацій.

Методика розвитку критичного мислення у здобувачів освіти вищих навчальних закладів тісно пов'язана з методикою розвитку критичного мислення учнів старшої ланки закладів загальної середньої освіти. Адже необхідною передумовою ефективного розвитку здатності до критичного мислення у вищому навчальному закладі є наявність

певного його рівня сформованості, досягнутого під час навчання в середній школі, зокрема певної суми фактографічних знань, оволодіння якими передбачає шкільна програма, а також таких умінь і навичок, як: сприйняття та первинний аналіз інформації, здатність послідовно виражати власну думку, сформованість основ наукового світогляду тощо. Цей взаємозв'язок можна пояснити тим, що і в старшому підлітковому, і в ранньому юнацькому віці домінуючими потребами особистості є потреба в рефлексивній та смислотворчій діяльності, в самопізнанні, самовираженні, самовизначенні, а також у саморегуляції діяльності та творчій активності. Ці вікові періоди є чутливими для розвитку мислення, зокрема таких його характеристик, як абстрактність, критичність та творчість, що породжує потребу мати власну точку зору, схильність відстоювати її.

Історичні дисципліни у вищому навчальному закладі є хорошим майданчиком для розвитку критичного мислення, оскільки, зберігаючи об'єктивну чіткість фактографічної інформації, дозволяють значну інтелектуальну самостійність в інтерпретації фактів, що дає широкий простір для критичного мислення. Історія в якості джерел інформації оперує практично всіма різновидами артефактів, які породжує людське суспільство в процесі свого розвитку. Необхідність перевіряти інформацію з різних історичних джерел, усвідомлювати можливу суб'єктивність авторів, їхню упередженість, політичну заангажованість, визначати і спростовувати недостовірну інформацію є потужним імпульсом для розвитку критичного мислення.

Мислення в процесі пізнання історії має кілька рівнів, кожен наступний рівень включає попередній (рис. 1): загальне мислення; історичне мислення; критичне мислення.

Рис. 1. Формування рівнів мислення в процесі вивчення історії

В авторській моделі С. Терно виокремлено десять критеріїв правильного критичного мислення: усвідомлення діалектичного зв'язку між твердженнями; наявність висновку (тези); наявність посилок (аргументів); прийнятність та несуперечливість посилок; відповідність посилок висновку (чи наявний зв'язок між аргументами та висновками); наявність контраргументів; усвідомлення наявності фактів, що суперечать висновку; уникнення тверджень, що не підкріплені жодними доказами; усвідомлення обмежень, які накладаються на висновок (істинність висновку за певних умов); наявність спроби спростувати протилежну думку [10, с. 16–17].

Найважливішими чинниками розвитку критичного мислення є метод навчання, форма навчання, метод контролю і стиль навчання.

Метод навчання передбачає систематичне створення для здобувачів освіти ситуацій вибору. Методи навчання, які застосовуються у роботі зі студентами, повинні бути максимально наближеними до методів наукового дослідження, адже критичне мислення є науковим мисленням. Основною задачею викладача стає управління дослідницькою діяльністю студентів, що реалізується в проблемних методах навчання: проблемному викладі, частково-пошуковому та дослідницькому, кожен з яких передбачає збільшення самостійності студента.

Найбільш доцільним в умовах закладу вищої освіти методологічним підходом до організації викладання є дослідницьке навчання. На думку Н. Шалашної та В. Проскуріна, самостійно отримане наукове знання передбачає оволодіння студентами вмінням самостійно створювати творчий освітній продукт, під яким розуміються як інтелектуальні, так і практичні результати навчально-дослідницької діяльності, які можна охарактеризувати як суб'єктивно нове знання [13, с. 182].

Мотиваційним чинником дослідницького методу навчання для студентів-істориків є потреба в самостійному пізнанні, властива молоді, що сприяє усвідомленню, що розвинене критичне мислення виступає передумовою індивідуального успіху та однією з гарантій суспільного прогресу та об'єктивного покращення умов життя.

Застосування прийомів дослідницької роботи має бути пропорційним відносно інших видів навчальної діяльності, вони мають бути включеними до різних навчальних форм: діалогічний виклад лекційного матеріалу, в питання семінарських і практичних занять, тематику самостійної роботи, різні види позааудиторної роботи. Для прикладу, під час вивчення дисципліни «Внутрішня політика Європейського Союзу» [1] доцільним є використання таких дослідницьких форм роботи, як підготовка реферату, виконання

індивідуального завдання (повідомлення), написання науково-дослідницького есе, які сприяють розвитку аналітичних навичок та критичного мислення.

Завдання розвитку критичного мислення в умовах дослідницького навчання в основному відтворює основні етапи дослідницької діяльності, а саме:

- 1) постановка проблеми;
- 2) вивчення наявної інформації;
- 3) висування гіпотези;
- 4) відбір методів вирішення проблеми;
- 5) збір та аналіз інформації, її узагальнення;
- 6) рішення науково-дослідницького завдання.

Варто враховувати, що пропоновані студентам проблемні питання не повинні бути занадто політично актуальними або такими, що можуть викликати несприйняття представниками певних релігійних конфесій або етнічних груп. Крім того, оскільки йдеться про навчально-дослідницьку діяльність, питання повинні мати хоча б часткове розв'язання у науковому просторі, бо навряд чи доцільно пропонувати студентам ті проблеми, які ще не знайшли свого розв'язку фахівцями-професіоналами.

Між дослідницькою діяльністю і критичним мисленням існує тісний взаємозв'язок: успішне опанування навичками критичного мислення дозволяє адекватно реалізувати кожний з етапів дослідницького процесу, а на завершальному етапі оцінити дослідницькі результати. Тобто критичне мислення водночас постає як необхідна складова наукового світосприйняття та конкретний інструмент дослідницької діяльності [13, с. 184].

Ефективним засобом розвитку критичного мислення майбутніх вчителів історії є метод проектів, який являє собою сукупність дослідницьких, пошукових, проблемних методів та прийомів, що базуються на творчій активності виконавців. До головних ознак навчальних проектів дослідники відносять: наявність конкретної мети і завдань; спільне планування діяльності викладачем та студентами; різноманіття засобів досягнення мети проекту; самостійність студентів; презентабельний результат у вигляді виступу, постера, дебатів, есе; робота над помилками [2, с. 157].

Виконання проектного завдання включає низку послідовних дій: написання плану роботи; підбір, аналіз літератури; створення декількох презентацій в Power Point; обговорення презентацій в групах та вибір найкращої. Обов'язковим є використання загальнонаукових методів, таких, як аналіз, синтез, порівняння, хронологічний, системний.

Для прикладу, під час вивчення дисципліни «Новітня історія країн Європи та Америки» (модуль «Світ між двома світовими війнами. Друга світова війна 1939–1945 рр.») студентам пропонується підготувати проекти за такими темами:

- «Політика «ленд-лізу» в роки Другої світової війни»
- «Голокост в роки Другої світової війни»
- «Рух Опору на вищому етапі розвитку: національні збройні повстання»
- «Версальська система в Європі та її історичні наслідки»
- «Суспільно-політичні рухи в міжвоєнний період».

Практичний досвід використання методу проектів підтверджує, що він, як засіб активного навчання, сприяє розвитку у студентів навичок комунікації, соціальної взаємодії, індивідуальної та колективної роботи, самоконтролю, вміння щодо планування діяльності, опрацювання великих об'ємів інформації з різних джерел, формулювання власної точки зору, вміння відстоювати її з використанням раціональних аргументів та об'єктивних доказів, розуміти та аналізувати позицію іншої людини, схожу чи відмінну від власної.

В сучасних соціально-політичних умовах важливо використовувати різні прийоми формування критичного мислення здобувачів освіти не лише в умовах очного навчання, але й під час дистанційного, зокрема добре адаптуються такі форми, як «Відкритий мікрофон», «Мозковий штурм», «Крісло автора» та ін. за допомогою сервісу Google-Docs.

Дослідниця М. Колеснікова вважає, що для майбутнього вчителя історії закладу загальної середньої освіти сформованість критичного мислення є показником якості професійної підготовки. Сьогоднішні компетентності вчителя-історика це, насамперед, компетентності вчителя-дослідника, вчителя майстра з креативним та критичним типом мисленнєвої діяльності [3, с. 102].

Професійно компетентний вчитель володіє комплексом професійно значущих якостей, має високий рівень науково теоретичної, методичної й практичної підготовки; має здатність до творчої педагогічної діяльності, організації й здійснення ефективної взаємодії з учнями на рівні співпраці й співтворчості; відкритий до впровадження у навчально-виховний процес інноваційних педагогічних технологій.

Висновки

Критичність мислення як відповідь на виклики сучасного інформаційного суспільства є дуже важливою характеристикою у професіограмі висококваліфікованого вчителя історії. Умовою досягнення високих програмних результатів навчання майбутніми вчителями історії у вищому навчальному закладі є послідовне та систематичне включення різноманітних приймів та методів розвитку критичного мислення в навчальний процес. Залучення до процесу формування критичного мислення студентів-істориків дослідницького та проектного методів навчання робить процес навчання у вищій школі більш ефективним, яскравим, сприяє розвитку інтересу здобувачів освіти до наукової діяльності, розширенню кола наукових зацікавлень, до саморозвитку та самовдосконалення, що дозволить майбутнім вчителям історії досягти успіху в їхній професійній діяльності.

Література

1. Гон М. М., Гуцало Л. В. Методичні рекомендації до семінарських занять з освітньої компоненти «Внутрішня політика Європейського Союзу». Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2021. 48 с.
2. Деркаченко Ю. В., Яковенко Ю. Л., Ємельянова А. О. Метод проектів як один із ефективних засобів розвитку критичного мислення студентів під час вивчення історичних та правничих дисциплін. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2019. Випуск 72. Том 1. С. 155–160.
3. Колеснікова М. Критичне мислення майбутнього вчителя історії як показник якості професійної підготовки. *Дидактика*. 2020. № 20. С. 101–104.
4. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні: схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. № 710-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80>.
5. Ларіонова Н. Б., Ларіонова О. М. Феноменологія критичного мислення. *Information, its impact on social and technical processes: Abstracts of VIII International Scientific and Practical Conference*. Haifa, Israel, 16-17 March 2020. P. 38–41.
6. Маринченко Г. М., Моцак С. І. Формування критичного мислення студентів під час дистанційного навчання. *Грааль науки*. 2021. № 4. С. 463–467.

7. Освітньо-професійна програма «Середня освіта (Історія)» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти Житомирського державного університету імені Івана Франка. Житомир, 2019. 19 с. URL: <https://eportfolio.zu.edu.ua/media/StudyProgram/51/ijjuuj.pdf>; Освітньо-професійна програма «Середня освіта (Історія)» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти Житомирського державного університету імені Івана Франка. Житомир, 2022. 12 с. URL: <https://eportfolio.zu.edu.ua/media/StudyProgram/51/6db5jyub.pdf>.
8. Пометун О. І. Критичне мислення як педагогічний феномен. *Український педагогічний журнал*. 2018. № 2. С. 89–98.
9. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
10. Терно С. Методика розвитку критичного мислення старшокласників у процесі навчання історії: автореф. ... д. пед. н.: 13.00.02 – теорія та методика навчання (історія та суспільствознавчі дисципліни); Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. К., 2015. 44 с.
11. Терно С. Методика розвитку критичного мислення школярів у процесі навчання історії. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2012. 70 с.
12. Тягло О. Досвід засвоєння критичного мислення в українській вищій школі. *Філософія освіти*. 2017. № 2 (21). С. 240–257.
13. Шалашна Н., Проскурін В. Методика розвитку критичного мислення студентів засобами дослідницького навчання в процесі викладання курсу історії. *Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти*. 2019. № 11. С. 178–191.